

Het gebruik van kwalitatieve bronnen is daarbij onontbeerlijk. In Muntjewerffs onderzoek is daar maar spaarzaam gebruik van gemaakt waardoor het menselijke gezicht van de ondernemers en de motieven voor hun handelen te weinig vorm hebben gekregen. Opmerkelijk is dat wanneer het wel ter sprake komt, een bronverwijzing naar het rijke bedrijfsarchief of andere bronnen vaak ontbreekt.

Met zijn studie heeft Muntjewerff nieuwe (statistische) bouwstenen aangedragen voor comparatief onderzoek. Hopelijk vormt het een stimulans voor anderen de bestudering van de tot nu toe stiefmoederlijk behandelde geschiedenis van de Brabantse wolnijverheid ter hand te nemen.

J. L. J. M. van Gerwen

G. Ros, *Adalbert von Bornstedt und seine Deutsche-Brüsseler Zeitung. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Emigrantenpublizistik im Vormärz* (Dortmunder Beiträge zur Zeitungsforschung, LI; München-New Providence-Londen-Parijs: K. G. Saur, 1993, 301 blz., ISBN 3 598 21314 X).

Uit enkele voorstudies van de veelzijdige Duitse communicatiewetenschapper, sociaal-historicus en pershistoricus Kurt Koszyk en van de Vlaming Ros zelf was al heel lang duidelijk, dat iemand met een naam als die van de hoofdfiguur van dit boek, vroeg of laat een boeiende monografie kon opleveren. De man met de adellijke naam had *zijn finest hour* in de roerige jaren veertig van de vorige eeuw, in de 'Vormärz'. Hij speelde onder andere een prominente rol in de buiten het Duitse taalgebied uitgegeven oppositiepers. Bovendien duiken Marx en Engels op in het levensverhaal van deze Adalbert von Bornstedt (1808-1851) die beiden wist te winnen voor het schrijven van bijdragen in zijn *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* waarvan de prospectus is gedateerd op 22 november 1846. Het eerste nummer van deze krant heeft twee data: vrijdag 1 en zondag 3 januari 1847. Het laatste nummer heeft als datum 27 februari 1848. Twee dagen later werd von Bornstedt België uitgewezen, zoals hij drie jaar eerder Parijs had moeten verlaten. De eerste artikelen van Marx en Engels zijn afgedrukt in het nummer van zondag 12 september 1847. Kort na de uitwijzing van von Bornstedt adviseerde de minister van justitie de Belgische koning ook Karl Marx het land uit te zetten.

Uit het woord vooraf van Koszyk blijkt, dat het nu in het Duits verschenen boek is gebaseerd op de dissertatie die Ros in 1980 aan de Rijksuniversiteit Gent heeft verdedigd. Zijn beoogde promotor, de bekende (pers)historicus Theo Luyckx, was drie jaar eerder overleden. Ros noemt hem met erkentelijkheid als degene die hem op het spoor van von Bornstedt heeft gezet. Toen de Berlijnse Muur nog overeind stond heeft Ros met succes in DDR-archieven naar onbekende bronnen voor zijn onderzoek gezocht. Koszyk, een kenner van de geschiedenis van de internationale arbeidersbeweging en ook goed thuis in het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis te Amsterdam, prijst de auteur voor zijn grondige en brede aanpak. Lezing van de tekst en bestudering van de opgave van de bronnen en literatuur leiden tot de conclusie, dat Koszyk geen obligaats-welwillend ten geleide heeft geschreven. Zelfs de Nederlandse onderzoeker wordt op zijn wenken bediend, als hij zich begint af te vragen, hoe von Bornstedt in de Nederlandse verhoudingen van die tijd valt in te passen.

Onder welk politiek gesternte verliet de als beroepsmilitair begonnen von Bornstedt Pruisen? Het boek laat zich nauwelijks anders dan in hoofdlijnen samenvatten. Tussen 1815 en 1848 raakte de Duitse pers in een desolate toestand. De *Karlsbader Beschlüsse* van 1819 maakten het

bestaan van uitgevers en redacteurs van kranten en tijdschriften riskant. De repressieve perspolitiek speelde uiteraard vooral de politieke pers parten. Wat in de officiële kranten en officiële documenten gepubliceerd was kon zonder risico, mits zonder commentaar, worden overgenomen.

In 1830 verzocht von Bornstedt de Pruisische krijgsmacht te mogen verlaten. Dit werd hem toegestaan en bovendien werd hij in de gelegenheid gesteld naar het buitenland te gaan om daar in vreemde dienst te treden. Dat werd na een kort verblijf in Brazilië het vreemdelingenlegioen. Verdacht van het vervalsen van geld werd hij in 1833 op straat gezet. Om in zijn bestaan te kunnen voorzien begon hij in Parijs te schrijven. Toen hem geen toestemming werd gegeven, naar Pruisen terug te keren stelde hij in de Franse krant *Le National* de Pruisische politieke toestand aan de kaak. Eind 1838 redigeerde hij zijn eerste krant: de *Pariser Zeitung*. Met dit blad stak hij niemand minder dan Heinrich Heine de loef af.

Als Parijs correspondent leverde von Bornstedt tussen 1840 en 1843 met instemming van het Pruisische ministerie van binnenlandse zaken voor zijn geboorteland gunstige artikelen aan de officiële *Allgemeine Preussische Staats-Zeitung*. Toen hij als zodanig werd uitgerangeerd had hij zich als politespion zo verdienstelijk gemaakt, dat koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen bereid was hem in 1843 en 1844 van een toelage te voorzien. Als tegenprestatie moest hij voor de regeringsgezind geworden *Rhein- und Mosel-Zeitung* in Koblenz gaan schrijven. Ondanks zijn republikeinse ideeën genoot von Bornstedt dus onbeschaamd financiële steun van de door hem gekritiseerde reactionaire regering, zo concludeert Ros. Op verzoek van de Pruisische regering wees de Franse minister begin 1845 vier Duitse publicisten uit. Van hen ging Marx het eerst; hij arriveerde waarschijnlijk op 1 februari 1845 in het emigrantencentrum Brussel. Von Bornstedt zag zich op 12 februari 1845 gedwongen dezelfde weg te gaan.

Hoewel von Bornstedt spoedig Marx en ook Engels voor zijn *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* wist te winnen drukten zij niet hun stempel op de krant. Ros heeft alle nummers aan een grondige inhoudsanalyse onderworpen en beklemtoont in zijn conclusie, dat von Bornstedt een mix van communistisch en radicaal-democratisch gedachtengoed publiceerde. Zo leverde hij een bijdrage aan het gistingproces van nieuwe politieke stromingen. Bovendien zou hij er slechts ten dele in geslaagd zijn, de theoretische inzichten van Marx te volgen. Ros wil de directe invloed van de krant niet overschatten, maar wijst wel uitdrukkelijk op het zeldzame karakter van een vrij geluid in de 'Vormärz'. Een exclusief communistisch persorgaan werd de *Deutsch-Brüsseler-Zeitung* niet, omdat von Bornstedt de beschouwingen van Marx en Engels voorzag van zijn eigen bedenksels en kanttekeningen, terwijl hij ook tegenstanders van de communistische schrijvers in de kolommen van zijn krant toeliet. Ondanks de al met al tamelijk heterogene inhoud blijft volgens Ros op te merken, dat von Bornstedt hoe dan ook de communisten rond de persoon van Marx een spreekbuis voorde zich ontwikkelende communistische leer bood. Ros maakt aannemelijk, dat von Bornstedt in het eerste trimester ook al lezers had in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Adriaan van Bevervoorde (1820-1851) zorgde waarschijnlijk voor bijdragen vanuit laatstgenoemde stad. De naam van deze antiroyalistische journalist is verbonden met de half-officiële *Journal de la Haye, Asmodée, De Burger* en *Le Courier Batave et Asmodée*. Ook in een aantal andere steden in Nederland had von Bornstedt correspondenten.

Toen het doek voor de krant in Brussel viel, omdat er een einde kwam aan het geduld van de Belgische regering, ging Marx weer naar Parijs en vervolgens naar Keulen waar hij in het revolutiejaar 1848 korte tijd hoofdredacteur was van de *Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*. Von Bornstedt beproefde zijn geluk als revolutionair in het groothertogdom Baden, werd daar door Pruisische troepen gevangen genomen en stierf in Illenau in een krankzinnigeninrichting. Ros maakt in zijn als een spannende roman te lezen boek van von

Bomstedt geen martelaar of held. Hij laat het oordeel over aan de lezer. Die wordt heen en weer geslingerd tussen sympathie voor von Bomstedt, als deze blijkt geeft van een onafhankelijke geest, en antipathie als de in geldnood verkerende publicist uit opportunisme zijn pen verkoopt of door een uitgebreid *mea culpa* vergeefs probeert terug te keren naar zijn geboorteland.

J. M. H. J. Hemels

A. F. Paula, *'Vrije' slaven. Een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten 1816-1863* (Dissertatie Utrecht 1992; Zutphen: Walburg Pers, [S.l.]: Centraal historisch archief, Universiteit van de Nederlandse Antillen, 1993, 191 blz., f59,90, ISBN 90 6011 841 3).

Uitzonderingen bevestigen de regel. Dit gezegde moet de lezer steeds in het hoofd houden bij het lezen van dit boek. In dé inleiding stelt de auteur, dat de geschiedenis van de slavenemancipatie op St. Maarten afwijkt van de emancipatie elders in het gebied en daarmee heeft hij geen woord teveel gezegd. Waar elders dan op St. Maarten hebben de slaven zonder bloedvergieten hun vrijheid gevraagd en gekregen? Waar elders stonden de slaveneigenaren te popelen om de slavernij af te schaffen? Waar elders werden slaven naar het buitenland gestuurd om een vak te leren of geld te verdienen? Waar elders dienden de autoriteiten het vrijlaten te *beperken* terwille van het welzijn van de slaven? Het antwoord op deze vragen luidt: alleen op St. Maarten.

De vraag waarom de slaven op hun verzoek in 1848 niet langer als slaaf werden beschouwd is overigens niet moeilijk te beantwoorden. Na dat jaar konden de slaven op het Nederlandse deel van St. Maarten immers weglopen naar het Franse deel, waar de emancipatie al een feit was. Onduidelijk blijft echter wat dit alternatief nu precies inhield. Was er voldoende werk en huisvesting op het Franse deel? Ook het abolitionisme van de slaveneigenaren was begrijpelijk en was zeker niet van principiële aard. Door aan te dringen op officiële afschaffing hoopten ze een vergoeding te incasseren.

Gelet op het bovenstaande is het verleidelijk om — net als de auteur — de slavernij op St. Maarten als relatief mild te typeren. Paula wijst op het feit, dat de slavenbevolking door natuurlijke aanwas toenam, een uitzondering in het Caribische gebied. Het relatief lage gemiddelde aantal slaven per eigenaar zou eveneens hebben bijgedragen tot de relatief goede behandeling. Bovendien was de sociale controle van de slavenhouders onderling groot zodat het op St. Maarten minder snel tot excessen kwam. Dat was anders op de grote, geïsoleerd gelegen plantages zoals in Suriname, waar de blanken zich steeds een bedreigde, kleine minderheid voelden.

Al deze argumenten klinken redelijk en sluiten bovendien naadloos aan bij de opvattingen van de promotor van de auteur, H. Hoetink, die internationale faam heeft verworven met zijn analyse van de verschillende slavensystemen in het Caribische gebied. Hoewel Paula zijn uiterste best doet om zijn zorgvuldig bijeen gesprokkelde cijfers van positieve conclusies te voorzien bevat zijn boek aanwijzingen, die de lezer het geloof aan het milde slavensysteem van het eiland doen verliezen. Op St. Maarten was er voortdurend gebrek aan voedsel. Veel oude en zieke slaven werden aan hun lot overgelaten, waardoor vrijlating vaak een materiële verslechtering inhield. Bovendien vormden de relatief kleine plantages, het grote aantal blanken en het gespreide slavenbezit evenzovele belemmeringen voor de slaven om sociaal te stijgen. Hun leven lang dienden ze dezelfde ondergeschikte arbeid te verrichten. Op dit eiland maakten de blanken maar